

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

OCTOBER
1951

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

24e JAARGANG
N^o 8

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

NIEUWE PENNINGMEESTER.

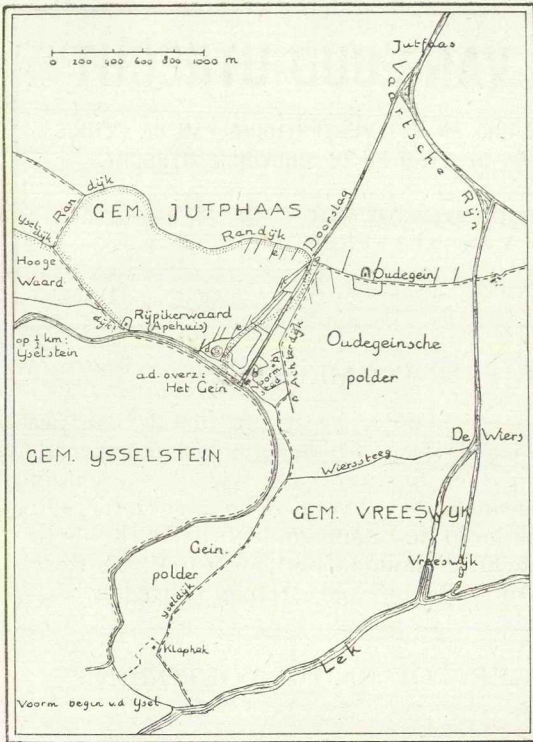
Jhr Dr M. R. Radermacher Schorer heeft zijn functie van penningmeester neergelegd. Het verheugt het bestuur te kunnen mededelen dat de heer Radermacher Schorer, aan wie de vereniging grote dankbaarheid verschuldigd is, voor de nauwgezette wijze waarop hij gedurende vele jaren de financiën heeft beheerd, als bestuurslid voor „Oud-Utrecht” behouden blijft. Mr J. F. H. Bosch heeft zich bereid verklaard als penningmeester op te treden.

HET GEIN, DE GEINTOL EN DE TOLTOREN.

I.

Het Gein is hier natuurlijk niet het water van dien naam in het uiterste noorden van de provincie, maar de buurt gelegen bij de plek waar het oude, rechthoekige vervolg van den zuidelijken scheepvaartweg van de stad Utrecht op den Hollandsen IJssel uitkomt. Dit Gein en de omgeving er van spelen een belangrijke rol in J. J. de Geer van Oudegein's Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht (1860), met zijn onderdelen I. Eiteren en IJsselstein, 2. Het Gein en Oudegein. De schrijver was stellig van goeden wil. Hij begreep tenminste, dat de lezer een paar kaarten noodig had, om zich de zaken voor te kunnen stellen. Maar hij slaat aardrijkskundig en topografisch toch telkens de plank mis en stelt ons een allerzonderlingst beeld voor oogen van rivieren die *naast* de vanouds bekende beddingen door het land zouden hebben gestroomd.

Het kaartje is ditmaal niet bewerkt naar de kadastrale kaart, maar naar de topographische kaart 1 : 25000 (verkend 1887, gedeeltelijk herzien 1900). Ik merk even op, dat de gewoon doorgetrokken lijnen zonder onderscheid een dijk, een weg, een sloot of een paar van deze naast elkaar aangegeven. Voorzover nodig, zorgen bijschriften voor nadere toelichting. De gemeentengrenzen,



door streepjeslijnen aangeduid, komen in dit eerste stuk nog niet ter sprake.

De scheepvaart tus- schen Utrecht en den Rijn ging aanvankelijk natuurlijk langs den Krommen Rijn. Uit een stuk van 1165 (Okb. St. Utr. nr. 448) weten wij, dat dit water reeds „oud- tijds” bij Wijk-bij- Duurstede door een dam was afgesloten. Een beslissende hinderpaal was dit op zichzelf, zelfs bij af- wezigheid van een schutsluis, niet. De goederen werden over- geladen, bij meerge- vorderde techniek met behulp van een kraan, en zelfs op de late- re, verbeterde scheep- vaartwegen van Utrecht naar den Rijn was dit nog lang het geval.

Blijkbaar was of werd de Kromme Rijn in zijn geheel onbruikbaar voor het verkeer, en ter vervanging is toen vanaf Utrecht een kanaal gegraven naar een punt van den IJssel dat niet ver beneden de toenmalige vrije aftakking van dit water uit de Lek lag. Het kreeg kortweg den naam Rijn; aan het zuideind was het ergens door een dam afgesloten. De aanleg wordt dikwijls gesteld op 1148 of vlak daarna, doch een voldoende reden hiervoor zie ik niet. Schat- tenderwijs zou ik het kanaal nog een kwart- of misschien een halve eeuw ouder willen denken. In 1285 werd de bovenmond van den IJssel afgedamd, en een paar jaar later groef daarom de stad een zijtak (waarin eerst ook nog een dam lag) van Jutfaas naar Vrees- wijk aan de Lek. Deze tak kwam de Nieuwe Vaart of kortweg de Vaart te heeten; de geheele waterweg van Utrecht naar de Lek kreeg daardoor den naam Vaartsche Rijn. Het buiten het „grootte” verkeer geraakte stuk van Jutfaas naar den IJssel is of was bekend onder den naam van Doorslag, welke wordt afgeleid van het „door- slaan” (opruimen? door een sluis vervangen?) van den dam die er in heeft gelegen. Het is thans aan het zuideind open, en, als ik mij

niet vergis, aan het noordeind door een sluis afgesloten. Ter plaatse vond ik het IJsel of Verlengde IJsel genoemd, in tegenstelling tot den „Ouden” IJsel.

Streng genomen moet men onderscheiden een territorium (een vroegere heerlijkheid, nog vroeger kerspel) Gein en een „woonbuurt” Gein. Het begrip van de eerste is geheel weggestorven. De buurt bestaat uit eenige huizen bij de uitmonding van den Doorslag in den IJssel, op of naast de plek waar het stadje Gein vanaf 1294 zijn door oorlogsgeweld spoedig afgebroken of tenminste neergedrukt bestaan heeft gevoerd. De groote hofstede Geinoord (a) is thans verdwenen. De naam is overgedragen op het huis (b) van de familie Kool (aan wie ik bij dezen vriendelijk dank betuig voor haar bijstand in het verkennen van het terrein) en prijkt ook op een straatnaambordje aan de vroegere herberg aan de overzijde van den weg. Blijkbaar is *Gein* ook als buurtnaam zoo goed als verdwenen en door *Geinoord* vervangen.

De IJseldijk loopt aan het Gein dicht langs het water. Zuidwaarts en westwaarts wijkt hij af. Tusschen dijk en water ligt zuidwaarts de Geinpolder. Westwaarts vind ik op de topographische kaart tusschen dijk en water den naam Hooge Waard, die oorspronkelijk een eiland tusschen twee riviertakken moet hebben aangeduid.

De zuidelijkste kilometer van het kanaal ligt in een trechtervormig begrensde gebied, gekenmerkt door een heel andere perceelindeling dan voor polders normaal is.

Rechts ziet men, behalve het blok waar het stadje moet hebben gelegen, een noordwaarts smaller wordende strook tusschen het kanaal en den Achterdijk. Het is ongetwijfeld deze strook die bedoeld wordt, wanneer voor de stad Utrecht in 1315 wordt getuigd, *dat die sloet die ghegreven is op die oester side des Riins, streckende van Riinvoerde toten Ouden Gheyne toe, ende alle dat lant dat tusschen desen sloet ende dien Riin gheleghen is, hoere stat eyghen is ende horen diepe toebehoert* (De Geer, t.a.p. 369). Wat de *Riinvoerde* een voorde, een doortocht door het kanaal? Het moet wel. Wij hebben hem te denken als aangelegd op een plek met vasten bodem nâ het opruimen van den dam en vóór den bouw van een brug.

Aan de overzijde van het kanaal komt men op eenigen afstand spoedig in laag terrein. Verschillende perceelen zijn hier bewassen met griendhout, bv. een bij den IJsel (d) met een poel in 't midden. Dit is zoo laag geworden door het uitgraven van klei.

Het beschreven trechtervormige stuk ligt tusschen den Oudegeinschen polder ten oosten en zuidoosten en het vroeger Rijpikerward genaamde land ten westen. Tegen den noordrand van den Oudegeinschen polder en buiten dezen ligt de voormalige ridderhofstede Oudegein. Volgens de kaart bij De Geer, die stellig naar de oudere topographische kaart 1 : 50000 is gemaakt, ligt het huis in het tus-

schen de kanalen zich uitstreckende noordelijk deel van den Oudegeinschen polder, maar de door mij geraadpleegde kaart vertelt het, zeker wel terecht, anders. Wat den Rijpikerwaard betreft, zijn naam komt als *Repplikerwerth* voor in een nog te bespreken oorkonde van 1217 en is lang blijven hechten aan de groote thans Apehuis geheeten hofstede. Zijn noodgrens is de kronkelige weg die bekend staat als de Randijk.

Het trechtvormige stuk moet uit Oudegeinschen polder en Rijpikerwaard zoal niet verkregen, dan toch vergroot zijn. Men zie ten eerste de plek waar het terrein van de stad eenvoudig tot aan een poldersloot (c) is uitgebreid. De strook van *Rinvoerde* tot Oudegein is ook kennelijk door afsnijding van den Oudegeinschen polder ontstaan. En het stuk griend met den waterplas is uit den Rijpikerwaard, gelijk blijkt uit het feit, dat op de kadastrale kaart de perceelscheiding e-e na eenige onderbreking zich zuiver in dezelfde richting tot den IJseldijk voortzet. Sloten Oudegeinsche Polder en Rijpikerwaard eerst aaneen? Het is mogelijk, maar was dat volgens de lijn van het kanaal of tenminste volgens een sloot die later tot het kanaal is verbreed? De onregelmatigheden die na aftrek van de verklaarde nog blijven, wijzen op iets anders.

J. PRAKKEN.

DE ZIJL VAN ST. MARIE EN VRAGEN DAAROMHEEN.

De heer W. L. van Nieuwenhuysen schrijft ons:

Met grote belangstelling volg ik de discussie in ons Maandblad over de zijl van St. Marie. Met opzet zeg ik hier: volg en niet volgde, want ik geloof *en hoop*, dat de discussie over dit onderwerp met de artikeltjes in het Juninummer *niet* is afgelopen.

Ik meen nml., dat in het diepst van de zaak hier een vraagstuk aangesneden wordt, dat van het grootste belang is voor de kennis van het middeleeuwse Utrecht: nml. de vraag: wat was de vorm en de begrenzing van de diverse immuniteiten? Bezaten zij allen en *overal* ringsloten? Hebben de diverse aan- en verkopen van percelen in de loop der eeuwen door de besturen der immuniteiten invloed gehad op de vorm en omvang van zo'n immuniteit of werden dergelijke transacties beschouwd als „burgerrechtelijke” handelingen, die op de „staatsrechterlijke” vorm van de immuniteiten geen invloed hadden?

Het zal U wel duidelijk zijn waarom de bewuste discussie over de Zijl van St. Marie mij op deze vragen bracht, als ik U op de volgende punten wijs:

- 1) „K” wijst op diverse vragen, op grond waarvan ik geneigd ben te geloven, dat de door den heer P. bedoelde waterloop inderdaad die van Het Kasteel van Antwerpen is. Maar daarmee is de kous niet af!

- 2) Blijkens het belang, dat het Bestuur van St. Marie er aan hechtte om gedeeltelijk zeggingschap over deze waterloop te houden, moet men aannemen, dat deze sloot niet dood liep bij de Elisabethstraat. Hoe was dus het verdere verloop?
- 3) Gezien de vondsten van den heer Abelman is het wel waarschijnlijk, dat ook in het Jodenrijtje een Waterloop geweest is. Zijn er dan 2 sloten van St. Marie naar de Oude Gracht geweest en waren dit afwateringssloten zonder meer of moeten we aannemen, dat beiden deel uitmaakten van de ringsloot om St. Marie?

Onmogelijk lijkt me dit niet. Het stuk Oude Gracht tussen beide sloten is een deel van de aloude Rijnarm. Het zou dus niet zo verwonderlijk zijn, dat St. Marie oudtijds prijs stelde op het bezit van een aanlegplaats aan dit vaarwater. (Een soort „corridor“?)

Maar dan behoorde oudtijds de strook tussen beide sloten en de Oude Gracht tot de immuniteit van St. Marie.

- 4) Is dit inderdaad het geval, hoe zit het dan met de Bakkerstraat en Hamsteeg? Zijn die terreinen later uit de immuniteit gelicht of bleven ze daartoe behoren, ondanks het feit, dat het privé bezit van de percelen aldaar aan gewone burgers kwam?
- 5) Waarom stelde St. Marie zo'n belang in het behoud van medezeggingschap op die Zijl van het kasteel van Antwerpen? Sedert plm. 1200 liep immers de stadsbuitensingel over een flinke lengte langs de immuniteit van St. Marie, zodat ze de Oude Gracht noch voor aanlegplaats noch voor afwatering nodig hadden?
- 6) Indien inderdaad de terreinen van de Bakkerstraat enz. uit de immuniteit gelicht zijn, hoe komt het dan, dat zo iets bij andere immuniteiten blijkbaar niet kon? Zie bv. de bevreedende kromme loop van de Voorstraat, die noodzakelijk was, omdat de burgerlijke stadsoverheid geen kans zag aan de immuniteit van St. Jan te raken?

Het wil mij voorkomen, dat de beantwoording van deze vragen van zeer grote betekenis is voor een beter begrip van de toestanden in onze stad in de middeleeuwen. En waarschijnlijk niet alleen daarvoor! Gelijk bekend klagen buitenstaanders telkens over de onbegrijpelijke plattegrond van de binnenstad. Bij de verkeerspolitie zit men door deze „warrommel“ met de handen in het haar, weet niet meer, hoe voor het verkeer een bevredigende oplossing te vinden. Er zullen dus, hoe dan ook, correcties in de binnenstad moeten komen. Maar *als* er zulke correcties komen — en dit zullen ingrijpende correcties moeten zijn — dan is het m.i. toch wel heel wenselijk, dat men bij het corrigeren van diverse „rarigheden“ weet, welke „rarigheden“ toevallig zijn en aan welke zulke historische belangen verbonden zijn, dat men zonder uiterste noodzaak niet daaraan mag tornen.

Een behoorlijke historische kennis van zaken lijkt me over dit onderwerp, juist op dit ogenblik, zeer wenselijk.

En voor het verkrijgen en bekendmaken daarvan is immers „Oud Utrecht” het aangewezen centrum!

BOEKBESPREKINGEN.

„WIJK BIJ DUURSTEDIJ?”

door

H. HIJMANS.

Bij Nijgh en van Ditmar (Rotterdam en 's-Gravenhage) is verschenen een, ongeveer 140 pagina's tellend, boekje over Wijk bij Duurstede, van de hand van H. Hijmans.

De schrijver geeft in een tiental hoofdstukken een overzicht van de geschiedenis van dit stadje. Hij bestrijkt daarvoor zowel de vroegste historie als die van de moderne tijd, waarbij hij, zoals Prof. Dr. M. O. Ozinga, in zijn inleidend woord, opmerkt „qua schrijftrant en betrouwbaarheid aanmerkelijk uitgaat boven wat gewoonlijk wordt geboden”. De schrijver vindt gelegenheid om, in zijn hoofdzakelijk chronologisch voortschrijdend betoog, die onderwerpen te behandelen welke zowel in groter verband als plaatselijk van belang zijn.

Hiervoor is critische zin en kundige liefde nodig. Beide eigenschappen blijkt de schrijver te bezitten. Zonder een, voor leken afstotend, wetenschappelijk jargon over te nemen weet hij de belangrijke problemen begrijpelijk voor te stellen. Zonder ook in plaatselijke futiliteiten op te gaan weet hij op details te wijzen, waardoor het gezicht van het stadje gaat leven. Hij vindt tijd en ruimte om over enkele vraagstukken zijn eigen inzicht te geven. Zo ontkent hij, op goede gronden, dat de bekende walmolen te Wijk bij Duurstede, de molen zou zijn van de beroemde schilderij van Jacob van Ruysdael.

Een ruim voldoende aantal, behoorlijk uitgevoerde afbeeldingen, illustreren de tekst. Helaas zijn deze niet in volgorde van hun nummering geplaatst, waardoor het opzoeken bemoeilijkt wordt.

L. S. M.

KORTE MEDEDELINGEN.

HET BEGIJNHOF IN EEN NIEUW KLEED.

(Een wandeling langs verdwenen
huizen).

Nu het imposante drukkershuis aan Begijnhof en Breedstraat gereed kwam, dienen wij in ons Maandblad toch even bij dit feit stil te staan. Bedoeld wordt de Drukkerij J. van Boekhoven, in 1844 zeer bescheiden begonnen en van lieverlee uitgegroeid tot een enorm complex, dat eerbied afdwingt. Het nieuwe bouw-

werk, waarvan een deel in 1939 gereed kwam, is thans voltooid, bekroond en afgesloten met een hoofd-gevel waarvan prof. Ir. J. F. Berghoef als bouwmeester met ere genoemd mag worden. Dit hoofdgebouw is dezer dagen met een interessante tentoonstelling in gebruik genomen, zij het dan in alle eenvoud, omdat de oudste Directeur, de Heer H. Gerlings in Aug. '51 is overleden en luidruchtigheid geen pas gaf.

Waarvan ontleent het Begijnhof zijn

naam? Het Vrouwenklooster Begijnhof wordt het eerst vermeld in een oorkonde van 1282. Muller acht het aannemelijk dat het Begijnhof toen reeds zekere ontwikkeling achter zich had. *) Dit Vrouwenklooster is dus wellicht de alleroudste, niet-kerkelijke stichting van Utrecht. Het was een uitgestrekte stichting, die vermoedelijk het gehele vierkant tussen de 2e Begijnsteeg en de Plompetorengracht besloeg; het was omgeven door een muur met een grote poort naar de Wittevrouwen, en een zijpoort naar de Breedstraat. Een kleine wereld op zich zelf.

Wat heeft er na dit vrouwenklooster op deze plek gestaan? Uit de tijd waarin de Heer J. van Boekhoven de eerste steen legde voor zijn drukkersbedrijf valt dit te noteren: (wij beginnen eershalve met)

Begijnhof 5, het perceel waarin Van Boekhoven bescheiden maar doortastend, zijn bedrijf begon en woonde. Hij was toen 23 jaar oud. Later werd het bewoond door Mevrouw Wed. Johanna van Boekhoven-Leydenroth, en na haar verhuizing naar de Van Wyckskade — (thans beneden papier-magazijn, boven de Monotype-tikkerij en -gieterij) — ook door de Heer en Mevrouw K. K. van Hoffen-Roelants. In de jongste tijd diende dit pand uitsluitend voor drukinkt-magazijn. **)

*) S. Muller Fzn, Catalogussen van de bij het Stads-archief bewaarde archieven. Utrecht, W. Leydenroth 1913. 1e afd. B blz. 127.

**) Mevr. Van Boekhoven-Leydenroth heeft dit perceel aan de Van Wyckskade verlaten en zich het grote huis laten bouwen, dat in de Maliebaan hoek Burgemeester Reigerstraat ons allen imponeert.

Begijnhof 7, op de plaats waar thans de hoofd-ingang is van de Drukkerij, stond een burgerwoning, waarin o.a. Mevrouw Ds J. H. de Reuver woonde. Later is dit huis bewoond door een stoffeerder, en daarna door een zaak in kantoorssystemen en kantoormeubelen. Tussen de percelen 5 en 7 bevindt zich een rechthoekige stadstuin, aan de voorzijde liggend aan het Begijnhof, aan de achterzijde grenzend aan het straks te noemen museum. Langs Begijnhof 7, een hoekhuis, betreden we nu de Breedstraat.

Breedstraat 44. Wij herinneren ons hier een 60 jaar geleden de ondiepe, maar zeer brede en fraaie patriciërswooning van Notaris van Goudoever, omstreeks 1901 betrokken door het toen opgerichte Christelijk Gymnasium, rector Dr E. Bessem, welk onderwijsinstituut in 1904 naar de Boothstraat verhuisde. (En vandaar in 1922 naar zijn tegenwoordige behuizing aan het Pelmolplantsoen, thans Diaconessenstraat).

Nauwelijks was deze patriciërswooning van Van Goudoever ontruimd, of ze werd gesloopt en op de vrijkomende ruimte bouwde de Heer H. A. M. van Hoffen een woning in zgn. Oud-Hollandse stijl. Achter dit huis bouwde hij een flink particulier museum. In dit modern-antieke huis heeft de tandarts A. H. Mulder nog jaren gewoond. In de nieuwe, ruime werkplaatsen op de plek van deze woning draaien nu grote snelpersen. Drijfste Offset-persen zingen er hun lied. Boven vonden personeelkantoren, ateliers, tekenkamers er onderdak. Met een cantine voor de ± 360 mensen, die in dit algrafisch bedrijf werkzaam zijn.

Breedstraat 42 was een smal en ondiep perceel; wij herinneren ons dat het

bewoond werd door de Heer Dykman, huis-schilder; door de Heer N. M. H. Lousberg, door de hoofdonderwijzer G. Kuneken en later door de grossierderij in rockartikelen van de Firma Van Huis, — Architectonisch van geen belang. — Van grote diepte en breedte was het naastliggende perceel

Breedstraat 40, de Begijnekerk, daar omstreeks 1855 gebouwd voor de Afgescheidenen, een bedehuis in zaalvorm, waaraan door afbraak niets van enige architectonische of oudheidkundige waarde verloren ging. Dit bedehuis is na de maatregel van \pm 1900 (de fusie van Afgescheidenen met Gereformeerden) door de laatste groep jarenlang gebruikt en daarna overgebracht naar de mooie en ruime Tuindorperkerk aan de H. F. van Riel-laan in Tuindorp.

Breedstraat 38 diende reeds omstreeks 1840 tot huisvesting van de Orgelmakerij der Firma J. Bätz en Zonen, die een grote naam in ons land had (en verdiende). De leiding van dit bedrijf werd in \pm 1880 overgenomen door de Heer J. F. Witte, die de firma tot grote bloei bracht. Aan de achterzijde kwam dit huis uit aan wat in Utrecht in de volksmond van \pm 1900 de „hol” genoemd werd: het stuk dat schuin naar beneden van Lauwerstraat naar de Van Wyckskade liep. Na de dood van de Heer J. F. Witte in 1903 is het gehele perceel in bezit gekomen van het Leger des Heils dat er aan de voorzijde Reclaseringsbureaux onderbracht en aan de achterzijde Toevlucht voor daklozen opende. De deftige gevel aan de Breedstraat-zijde werd gemoderniseerd. Drukkerij J. van Boekhoven heeft thans in dit perceel ondergebracht papiermagazijn, concierge-woning, grafische bibliotheek en een

expeditie met eigen pakkamers en vrachtauto's.

Breedstraat 36, het Diaconie-Weeshuis, behoort niet tot het complex der Drukkerij Van Boekhoven, maar worde hier alleen volledigheidshalve vermeld als aangrenzend. Het strekt zich in volle lengte uit naast het zoëven genoemde perceel Breedstraat 38, waar het aan de Lauwerstraat een achteruitgang heeft. Voor het zijn huidige bestemming als weeshuis kreeg, diende het de beroemde hoogleraar, prof. Dr. J. I. Doedes tot woning en collegezaal. Rechts van de ingang is nog de grote bestuurskamer met de 18de eeuwse wandbeschilderingen, kunsthistorisch niet van grote waarde. Dit is gelukkig intact gebleven.

Voorshands willen wij het bij deze korte wandeling langs de vroegere percelen laten. Het is mogelijk dat de herinnering ons parten speelde ten aanzien van sommige jaartallen. Dit is echter zeker niet het geval wat betreft de ligging, begrenzing, belending en gebruik der hiergenoemde huizen en erven.

Samenvattend menen wij dat onze goede, bloeiende en groeiende stad zich mag verheugen over het tot stand komen van een heel aantrekkelijk complex — dat aan één der hoofdwegen zeker een goed figuur zou slaan! — op de plek van een reeks van kleine, zéér verwaarloosde, vervallen huisjes, van onooglijke, in het huidige stadsbeeld onaanvaardbare slossen — een saneringsprobleem op zich zelf —, en van de hier gememoreerde percelen — op de plaats waar eens een aanzienlijk middeleeuws Vrouwenklooster stond en... onderging. Moge de tijd niet veraf zijn dat dat deel der Drukkerij J. van Boekhoven, dat aan de Nauwe Begijnsteeg en de Achterstraat grenst het mooie gebouw aan het Begijnhof zal voltooiën. Bm